

چگونه دانش‌آموزان را با لغات متون ادبیا فارسی آشنا کردیم؟

ستاره خیبری

کارشناس ارشد آموزش زبان فارسی و دبیر ادبیات دبیرستان‌های قروه

چکیده

انواع متون نثر فنی در کتاب ادبیات فارسی سال سوم دبیرستان -رشته ادبیات و علوم انسانی- آمده‌اند که دانش‌آموزان برای یادگیری آن‌ها با دشواری‌هایی روبه‌رو هستند. بنابراین، یافتن راهی برای یادگیری این لغات و متعاقباً آسان کردن فهم متون مربوطه، اجتناب‌ناپذیر می‌نماید.

یکی از عللی که این متون فنی را دیرپاب و مشکل می‌کند، وجود لغات عربی در آن‌هاست. بیشتر این لغات، کلمات هم‌خانواده‌ای دارند که از آن‌ها در زبان روزمره گاه به حد وفور استفاده می‌شود و برای اغلب افراد آشنا هستند. شیوه‌ای که این مقاله پیشنهاد می‌کند این است که برای یاد دادن کلمات عربی نامأنوس موجود در متون ادبی، علاوه بر ذکر معنی -که در فهرست لغات انتهای کتاب آمده است- از کلمات هم‌خانواده و آشنا نیز استفاده شود. این روش براساس نظریهٔ آزرابل و «یادگیری معنادار» است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات فارسی، لغات تازه، سال سوم دبیرستان، روش آموزش

مقدمه و توصیف وضعیت موجود

به‌عنوان دبیری با سابقهٔ تدریس در دوره‌های مختلف متوسطه و پیش‌دانشگاهی، هیچ‌وقت از شیوه‌های تدریس بعضی از همکاران در دروس زبان و ادبیات فارسی رضایت کامل نداشته‌ام. اغلب این شیوه‌ها بر این باور عوامانه استوارند که درس ادبیات آسان یا جزء دروس بی‌اهمیت است و معلمان یک‌بار روخوانی از متن درس یا دیکته کردن معنی نظم و نثر و نوشتن و بایگانی کردن آن‌ها به‌وسیلهٔ دانش‌آموزان تا شب امتحان را کافی می‌دانند.

وجود لغات ناآشنا و دشوار عربی در بعضی از درس‌ها و ناتوانی دانش‌آموزان در یادگیری شیوه‌های معمول مرا بر آن داشت که به روشی خلاقانه و غیرمعمول به آموزش و تدریس این‌گونه دروس بپردازم. البته این مشکل در همهٔ کتاب‌های درسی ادبیات فارسی، برای دانش‌آموزان وجود دارد اما بیشترین نمود آن در سال سوم انسانی بود که کمتر دانش‌آموزی می‌توانست معنی

لغاتی مانند «تنسم، انتعاش، مرشح، عظمت و...» را یاد بگیرد و به‌خاطر بسپارد.

وقتی با سایر همکاران دبیر ادبیات فارسی صحبت می‌کردم، آن‌ها نیز به وجود مشکل در این مورد و ناتوانی درصد قابل توجهی از دانش‌آموزان در یادگیری لغات دشوار متون فنی و در نتیجه عدم درک کلی این دروس اذعان داشتند. با این توصیف، تحقیق برای یافتن راه‌حل این مسئله آغاز شد.

شیوهٔ نگارش بعضی از متون ادبیات فارسی -به‌ویژه متون نثر- فنی، مصنوع و متکلف است. ویژگی مهم این نوع نثر وجود لغات فراوان عربی، آیات و احادیث و ضرب‌المثل‌های عربی است. این نوع نثر از نظر زبان و فکر به شعر بیشتر نزدیک‌تر است تا به نثر و دارای زبانی تصویری و سرشار از آرایه‌های ادبی است. معرفی این نوع نثر برای آشنایی دانش‌آموزان -به‌ویژه رشتهٔ ادبیات- با تحولات زبان فارسی اجتناب‌ناپذیر است. از سوی دیگر، وجود لغات و اصطلاحات فراوان عربی باعث شده است که دانش‌آموزان در یک درس با ده‌ها لغت دشوار عربی روبه‌رو شوند و وجود همین تعداد زیاد واژگان سنگین و ناآشنا، دانش‌آموزان را با مشکل فهم متن مواجه می‌کند.

زبان عربی جزء زبان‌های سامی است و ویژگی عمدهٔ این نوع زبان‌ها ساختار اشتقاقی آن‌هاست. «در ساختمان واژه‌های عربی، اصل، سه حرفی بودن (سه حرف ساکن) کلمات است. اساس حروف ساکن هرگز دگرگون نمی‌شود و تغییرات عمده‌ای که باعث تغییر معنی متن شود، اغلب بر روی مصوت‌های کوتاه و گاه مصوت‌های بلند صورت می‌پذیرد. به این ترتیب با تغییر دادن و جابه‌جا کردن مصوت‌های کوتاه در ریشهٔ «کتب» چندین شکل تازه با معانی جدید به‌دست می‌آید.» (آذرنوش، ۱۳۷۷: ۸۶)

به این ترتیب، متوجه می‌شویم که متون ادب فارسی سرشار از واژه‌های عربی است. با توجه به اینکه در زبان محاوره‌ای از مشتقات این‌گونه واژه‌ها به وفور استفاده می‌شود و کلمه‌ای که در یک متن ادبی برای دانش‌آموزان جای سؤال و ابهام دارد با هم‌خانوادهٔ خود که در زبان روزمره مورد استفاده قرار می‌گیرد مناسب و نزدیکی زیادی دارد، در کنار هم قرار دادن این‌گونه

کلمه‌های روزمره در کنار کلمه‌های هم‌خانواده و هم‌ریشه‌شان در یک متن ادبی، فراگیری آن‌ها را تسهیل می‌کند. سؤالی که ما در این پژوهش می‌خواهیم به آن پاسخ بدهیم این است: آیا ذکر ریشه و هم‌خانواده یک واژه عربی به یادگیری مفهوم آن کمک می‌کند؟ فرضیه و مدعایی که سعی بر ارائه دلایلی برای اثبات آن شده، از این قرار است: با ذکر ریشه و کلمه هم‌خانواده واژه‌های عربی موجود در متون ادبیات فارسی، میزان یادگیری و به‌خاطر سپاری معنی این واژه‌ها افزایش می‌یابد.

گردآوری اطلاعات (شواهد ۱)

ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش پرسش‌نامه است (پیوست ۱). برای به‌دست آوردن اطلاعات مورد نظر از پرسش‌نامه‌ای شامل ۲۷ لغت عربی استفاده شد. واژگان مورد نظر از درس «شیر و گاو»، داستانی از کتاب گران‌قدر «کلیله و دمنه»، که از متون نثر فنی در کتاب درسی سال سوم می‌باشد، انتخاب شده‌اند. ابتدا دانش‌آموزان دو کلاس سوم (الف و ب) به‌صورت تصادفی با نام گروه آزمایش و گروه شاهد انتخاب شدند. درس مورد آزمون و لغات آن قبلاً به‌صورت معمول و بدون شیوه خاصی تدریس شده بود و دانش‌آموزان از زمان و علت آزمون اطلاعی نداشتند تا هیچ‌گونه آمادگی فراتر از شیوه سابق در نتیجه آزمون دخالت نداشته باشد. ابتدا پرسش‌نامه‌ها به‌طور یکسان در اختیار دو گروه قرار گرفتند و پس از پاسخ‌گویی در زمان تعیین شده، جمع‌آوری شدند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

بعد از تصحیح پاسخ‌نامه، نمرات هر دو گروه به‌دست آمد. همان‌طور که انتظار می‌رفت، تعداد پاسخ‌های صحیح خیلی کم بود. میانگین پاسخ‌های صحیح در گروه آزمایش ۶/۱۶ و گروه دوم ۱۰/۱۲ بود (از حد نصاب ۲۷)؛ یعنی در گروه آزمایش افراد به‌طور متوسط به کمی بیش از ۲۰ درصد لغات و در گروه شاهد نزدیک به ۴۰ درصد لغات، پاسخ صحیح داده بودند (پیوست ۲).

انتخاب راه جدید موقتی

این روش بر پایه نظریه شناختی آزوئل یعنی «یادگیری معنی‌دار» است. معنی در نظریه آزوئل جایگاه مهمی دارد و به عقیده او وقتی مفهومی قابل ارتباط دادن با مفاهیمی باشد که از پیش در ساخت شناختی فرد وجود دارند، آن مفهوم معنی‌دار است... در این نظریه، یادگیری معنی‌دار از راه ایجاد ارتباط بین مطالب تازه و مطالب قبلاً آموخته شده ایجاد می‌شود. (سیف، ۱۳۸۳: ۲۷۳)

در شیوه پیشنهادی این پژوهش نیز از گنجینه واژگانی دانش‌آموزان برای یاد دادن واژگان جدید استفاده می‌شود.

مثلاً برای آموزش کلمه «تقریب» واژه «قرب»، «قربت» و «قرب‌باله‌الله» که بیشتر دانش‌آموزان معنی آن‌ها، یعنی «نزدیکی» و «نزدیکی به خدا»، را می‌شناسند استفاده می‌شود. در نتیجه در استفاده‌های بعدی، ذکر کلمه «تقریب» واژه «قربت» و بلافاصله معنی صحیح آن یعنی «نزدیک» را به ذهن متبادر می‌کند. همین‌طور است کلمه «ترجیب» که با واژه هم‌خانواده‌اش یعنی «مرحبا» بی‌درنگ معنی «خوشامدگویی» را به‌خاطر می‌آورد. در مورد سایر واژه‌ها نیز به‌همین ترتیب عمل می‌شود؛ یعنی واژگان مورد بحث با ذکر هم‌خانواده، هم‌ریشه و در جمله‌هایی با کاربرد روزمره، تدریس می‌شوند.

اجرای طرح جدید

بعد از اجرای آزمون نخست و جمع‌آوری پرسش‌نامه‌ها در گروه اول یعنی گروه آزمایش شیوه پیشنهادی به اجرا درمی‌آید؛ یعنی معنی و مفهوم واژه‌ها با کمک گرفتن از ریشه کلمه و هم‌خانواده‌های واژه‌ای که برای دانش‌آموزان آشناست و ذکر عبارت‌ها و ساختن گروه کلماتی با همان واژه (غیر از عبارت‌ها و جمله‌های کتاب) برای آن‌ها تدریس می‌شود. مثلاً در مورد کلمه «فضیحت» از واژه هم‌خانواده رایج در محاوره یعنی «افتضاح» و جمله «فلانی افتضاح به بار آورد» استفاده می‌شود و سپس معنی آن یعنی «رسوایی» ذکر می‌شود. تمام ۲۷ واژه انتخاب شده برای این آزمون به این شیوه توضیح داده می‌شوند. بعد از چند واژه، دانش‌آموزان نیز شروع به همکاری می‌کنند و به ذکر واژه‌های هم‌خانواده کلمات مورد نظر و جمله‌سازی با آن واژه‌ها می‌پردازند و این کار به یک نوع بازی زبانی تبدیل می‌شود که دانش‌آموزان بسیار از آن استقبال می‌کنند.

اما برای گروه دوم، یعنی گروه شاهد، فقط معنی کلمه بدون هیچ توضیح اضافی بیان می‌شود و دانش‌آموزان ملزم به حفظ کردن آن هستند.

گردآوری اطلاعات (شواهد ۲)

بعد از دو هفته، همین پرسش‌نامه‌ها مجدداً بین دو گروه توزیع و بعد از پاسخ‌گویی جمع‌آوری می‌شود.

ارزیابی تأثیر اقدام جدید و اعتباربخش

پرسش‌نامه‌های هر دو گروه جداگانه تصحیح و نمره‌گذاری می‌شوند (پیوست ۲). بعد از تجزیه و تحلیل همه پرسش‌نامه‌ها و کنار گذاشتن برگه افرادی که فقط در یک آزمون شرکت داشتند و در دیگری حاضر نبودند، اطلاعات قابل توجهی به‌دست آمد. افراد هر دو گروه در آزمون دوم عملکرد بهتری داشتند اما نکته قابل ذکر، تفاوت فراوان بین نمرات گروه آزمایش بود؛ یعنی افراد آموزش‌دیده به شیوه پیشنهادی، نسبت به گروه شاهد

- آگاه، تهران، ۱۳۸۳.
۵. شعبانی، حسن؛ **مهارت‌های آموزش و پرورش** (روش‌ها و فنون تدریس)، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۱.
۶. فرشی‌دورد، خسرو؛ **عربی در فارسی**، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۸.
۷. گروه مؤلفان، ادبیات فارسی ۳ رشته ادبیات و علوم انسانی، چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، تهران، ۱۳۸۸.

پیوست

معنی کلمه‌های زیر را بنویسید.

انتعاش، اتباع، اطناب، اعزاز، استمالت، تقرب، تثمیر، تحسر، ترحیب، تنسم، تماسک، تمالک، سوابق، سقط، شریر، حذاقت، خواتم، صیانت، متنزع، منازعت، مرشح، متابعت، فضیحت، عظمت، وحوش

ادامه مطلب از صفحه ۴۳

زاغی به طرف باغ به طاووس طعنه زد
کاین مرغ زشت‌روی چه خودخواه و خودنماست (همان: ۳۹۳)
جعل پیر گفت با انگشت
که سر و روی ما سیاه مکن (همان: ۴۰۱)
با مور گفت مار سحرگه به مرغزار
کز ضعف و بیخودی تو چنین خردی و نزار (همان: ۳۷۹)

۵. رابطه سنتی معاشیق شعری:

بلبل آهسته به گل گفت شی
که مرا از تو تمنایی هست (همان: ۱۵۸)
بلبل شیفته می گفت به گل
که جمال تو چراغ چمن است (همان: ۲۱۲)
شمع بگریست گه سوز و گداز
کز چه پروانه ز من بی‌خبر است؟ (همان: ۳۲۲)
نهفت چهره گلی زیر برگ و بلبل گفت
میپوش چهره به روی تو شادمان شده‌ایم (همان: ۳۴۵)
بلبلی از جلوه گل بی‌قرار
گشت طربناک به فصل بهار (همان: ۱۶۹)

پی‌نوشت

1. soliloquy

منابع

۱. قرآن کریم
۲. اعتصامی، پروین؛ **دیوان**، با مقدمه ملک‌الشعراء، غزلسرا، تهران، ۱۳۸۲.
۳. _____؛ **دیوان اشعار**، به کوشش منوچهر مظفریان، انتشارات کتاب آفرین و علمی، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۷۰.
۴. پورنامداریان، تقی؛ **رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی**، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۶۸.
۵. جعفری، محمد تقی؛ **تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی معنوی**، جلد پنجم، چاپخانه حیدری.
۶. خاقانی، افضل‌الدین بدیل بن علی نجار؛ به کوشش ضیاءالدین سجادی، انتشارات زوار، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۸۵.
۷. خزائی، محمد؛ **شرح گلستان سعدی**، انتشارات جاویدان، چاپ ششم، ۱۳۶۶.
۸. میرصادقی، جمال؛ **عناصر داستان**، انتشارات سخن، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۶۴.

امتیاز بالاتری کسب کرده بودند. این نشان می‌دهد که روش پیشنهادی در یادگیری و به‌خاطر سپاری معنی و مفهوم واژگان عربی متون درسی، تأثیر زیادی داشته است.

مثلاً کلمه «عظمت» که در اولین آزمون جواب‌های غلط زیادی داشت، در آزمون دوم و برای گروه آزمایش - با ذکر کلمه «موعظه» به‌عنوان هم‌خانواده کلمه «عظمت» و جمله «کار او فقط موعظه کردن است» - تعداد پاسخ‌های درست آن یعنی «پند و اندرز» به‌طور معناداری افزایش پیدا کرده است.

تجدید نظر و تصمیم نهایی

این شیوه باید از ابتدای سال تحصیلی مورد استفاده قرار گیرد تا دانش‌آموزان با آن مأنوس شوند و البته برای یافتن ریشه کلمه یا واژه‌های هم‌خانواده برای یک لغت عربی باید از همکاری دانش‌آموزان سود جست ولی نباید این کار را به تنهایی به عهده آن‌ها گذاشت. چنانچه این کار به‌عنوان تکلیف منزل، به دانش‌آموزان واگذار می‌شود، باید حتماً در کلاس، این تکالیف بازبینی شوند تا از تعمیم‌های نامناسب^۱ جلوگیری به‌عمل آید. مثلاً لغات ساختگی از ریشه‌های فارسی (بر وزن کلمات عربی) مصدر ← نزاکت (فارسی) یا اسم مفعول ← ممهوز از مهر (فارسی) و... (فرشی‌دورد، ۱۳۵۸: ۲۷۱) نباید دانش‌آموزان را گمراه کند. اگر پاسخ‌های صحیح در گروه شاهد را نتیجه به‌خاطر سپاری معمولی معنی واژگان و تکرار آزمون بدانیم، تفاضل پاسخ‌های این دو گروه می‌تواند اثربخشی شیوه پیشنهادی را تأیید کند. به این ترتیب، فرضیه ما به اثبات می‌رسد؛ یعنی، همراه کردن ریشه و واژه‌های هم‌خانواده آشنا با یک کلمه ناآشنای عربی، به یادگیری بیشتر این کلمات کمک می‌کند.

پیشنهادها

۱. آشنایی دبیران ادبیات فارسی با زبان عربی و واژه‌سازی در عربی
۲. استفاده از این شیوه برای تمام دروس ادبیات فارسی - در تمام دوره‌های تحصیلی - که در آن‌ها کلمات عربی به‌کار رفته است.
۳. آزمودن این شیوه با استفاده از واژه‌های دیگر موجود در متن‌های درسی، پس از آموزش با واژه‌های به‌کار رفته در این پژوهش.

پی‌نوشت

1. Over Generalization

منابع

۱. آذرنوش، آذرتاش؛ **تاریخ و زبان فرهنگ عربی**، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۷.
۲. آذرنوش، آذرتاش؛ **راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ عرب جاهلی**، انتشارات طوس، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۴.
۳. جویس، بوس، مارشال ویل و بورلی شاورز، ترجمه محمدرضا بهرنگی؛ **الگوهای تدریس**، انتشارات مترجم، تهران، ۱۳۷۱.
۴. سیف، علی‌اکبر؛ **روان‌شناسی پرورشی** (روان‌شناسی یادگیری و آموزش)، انتشارات